

ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΙΚΑ

1. Ἀχαρνῆς 967-68

Στοὺς Ἀχαρνῆς τοῦ Ἀριστοφάνη, ὕστερα ἀπὸ τὴν Παράβαση, ὁ Δικαιοπόλις ἰδρύει (719 κ.έ.) τὴν ἰδιωτικὴ τοῦ ἀγορᾶ, ὅπου οἱ ἐχθροὶ τῆς Ἀθήνας, Πελοποννήσιοι, Μεγαρίτες καὶ Βοιωτοί, μὲ τοὺς ὁποίους ὁ ἴδιος ἔχει κλείσει πρὶν ἀπὸ λίγο τριαντάχρονη συνθήκη, θὰ ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ συναλλάσσονται μαζί του. Πράγματι καταφτάνουν σὲ λίγο ἓνας Μεγαρίτης, ποὺ γιὰ μερικὰ σκόρδα καὶ ἐλάχιστο ἀλάτι πουλάει στὸ Δικαιοπόλη τὶς κόρες τοῦ μεταμφιεσμένες σὲ χοίρους, καὶ μετὰ ἀπὸ αὐτὸν δύο Θηβαῖοι — κύριος καὶ δοῦλος — κουβαλώνοντας ἓνα πλούσιο φορτίο ἀπὸ τὰ ἐκλεκτὰ προϊόντα τῆς πατρίδας τους, ποὺ τὰ δίνουν στὸ Δικαιοπόλη, γιὰ νὰ πάρουν σὰν ἀντάλλαγμα τὸ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὸ προϊόν τῆς Ἀττικῆς, ἓναν συκοφάντη (πρβ. 904 κ.έ.). Δὲν προλαβαίνουν σχεδὸν νὰ φύγουν οἱ Βοιωτοί, ὅταν ὁ Δικαιοπόλις ἀκούει κάποιον νὰ τὸν φωνάζει μὲ τὸ ὄνομά του (959). Εἶναι ἓνας ὑπηρέτης ποὺ τοῦ ζητάει νὰ ἀγοράσει γιὰ λογαριασμὸ τοῦ κυρίου του, τοῦ (στρατηγοῦ) Λαμάχου, μερικὲς τσίχλες καὶ κανένα χέλι, ἀπὸ τὰ ἀγαθὰ δηλαδὴ ποὺ ἔχουν φέρεи οἱ Θηβαῖοι. Παραθέτω τὸ σχετικὸ κείμενο ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ Coulon¹:

ΑΓΓΕΛΟΣ ΛΑΜΑΧΟΥ²

Δικαιοπόλι.

ΔΙ. *Τί ἐστι; Τί με βωστρεῖς;*

ΑΓ. *Ὁ τι;*

ἐκέλευε Λάμαχος σε ταυτησὶ δραχμῆς 960
εἰς τοὺς Χοᾶς αὐτῷ μεταδοῦναι τῶν κυχλῶν,
τριῶν δραχμῶν δ' ἐκέλευε Κωπᾶδ' ἔγχελν.

ΔΙ. *Ὁ ποῖος οὗτος Λάμαχος τὴν ἔγχελν;*

ΑΓ. *Ὁ δεινός, ὁ ταλαύριος, ὃς τὴν Γοργόνα*

1. Στὴ σειρὰ Les Belles Lettres, Παρίσι 1923 (ἀνατύπωση 1964).

2. Στὸν κώδικα R χαρακτηρίζεται ὡς *Κῆρυξ Λαμάχου*. Ἄλλοι νεώτεροι ἐκδότες τὸν ὀνομάζουν *Θεράποντα*,

	<i>πάλλει κραδαίνων τρεῖς κατασκίους λόφους.</i>	965
ΔΙ.	<i>Οὐκ ἂν μὰ Δί', εἰ δοίη γέ μοι τὴν ἀσπίδα ἀλλ' ἐπὶ ταρίχει τοὺς λόφους κραδαινέτω ἦν δ' ἀπολιγαίνη, τοὺς ἀγορανόμους καλῶ. 'Εγὼ δ' ἔμαντῶ τόδε λαβὼν τὸ φορτίον εἴσειμ' ὑπαὶ πτερόγων κιχλᾶν καὶ κοψίχων¹.</i>	970

Ἡ Δικαιοπόλις προσποιεῖται ἀρχικά (963) ὅτι δὲν γνωρίζει τί λογῆς ἄνθρωπος εἶναι αὐτὸς ὁ Λάμαχος, γιὰ νὰ δώσει ἔτσι τὴν εὐκαιρία στὸν ὑπερήρητὴ νὰ περιγράψει συνοπτικά (964-65) σὲ μεγαλόπρεπο τόνο τὸν τύπο τοῦ *miles gloriosus*, πού ἀντιπροσωπεύει ὁ ἀριστοφανικὸς Λάμαχος. Βέβαια ἀπὸ τὴν ἐπιβλητικὴ εἰκόνα τοῦ τρομεροῦ στρατηγοῦ ὁ Δικαιοπόλις δὲν ἐπηρεάζεται καθόλου, γι' αὐτὸ χωρὶς περιστροφὴς ἀπαντᾷ στὸ αἴτημα ἀρνητικά: Δὲν πρόκειται νὰ παραχωρήσει τίποτα στὸ Λάμαχο, καὶ ἂν ἀκόμη ὁ τελευταῖος ἦταν διατεθειμένος νὰ δώσει γιὰ ἀντάλλαγμα τὴν ἀσπίδα του. Ἀλλὰ ἐνῶ τὸ νόημα τοῦ στ. 966 εἶναι σαφέστερο², ὑπάρχουν, κατὰ τὴ γνώμη μου, στοὺς δύο ἐπόμενους στίχους ἐρμηνευτικὰ προβλήματα σχετικὰ μὲ τὸ λόγο καὶ τὴ δράση. Συγκεκριμένα: 1. Ποιὸ εἶναι τὸ νόημα τῶν στ. 967-68; 2. Πότε καὶ πῶς φεύγει ἀπὸ τὴ σκηνὴ ὁ ὑπερήρητης;

1. Ὡς πρὸς τὸ πρῶτο πρόβλημα εἶναι φανερὸ ὅτι οἱ δυσκολίες γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῶν δύο στίχων ἐντοπίζονται α) στὸ ἐμπρόθετο ἐπὶ ταρίχει³, καὶ β) στὸν ρηματικὸ τύπο ἀπολιγαίνη. Θὰ προσπαθῶ νὰ ἐκθέσω μὲ συντομία τίς λύσεις πού ἔχουν προτείνει μέχρι τώρα διάφοροι ἐρμηνευτὲς γιὰ τὰ σημεῖα αὐτά.

α) Ὁ S. Sobolewski στὸ βιβλίον του γιὰ τὴν χρῆση τῶν προθέσεων στὸν Ἀριστοφάνη⁴ ἀκολουθώντας τὴν ἀποψη τοῦ Dobree⁵ ὅτι στὸ στ. 967 ὑπόκειται σχῆμα παρὰ προσδοκίαν ἐντάσσει τὸ παράδειγμα αὐτὸ ἀπὸ τοὺς Ἀχαρνῆς στὴς περιπτώσεις τοῦ τύπου φαγεῖν τι ἐπὶ τινι⁶ θεωρώντας ὅτι τὸ ρ. κραδαινέτω

1. Σοβαρὰ κριτικὰ προβλήματα δὲν ὑπάρχουν στοὺς στίχους αὐτοὺς καὶ γι' αὐτὸ σὲ ὅλες σχεδὸν τίς ἐκδόσεις ἔχουν τὴν ἴδια μορφή μὲ ἐλάχιστες διαφορὲς ὡς πρὸς τὴν στίξη.

2. Γιὰ τὴν βραχυλογία τοῦ στίχου βλ. van Leeuwen, *Nep.* 108.

3. Ὁ κώδικας R παραδίδει τὴν γραφὴν ταρίχη, πού δικαιολογημένα ἀπορρίπτεται ἀπὸ τοὺς ἐκδότες, ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει στὴν πρόταση ρῆμα πού νὰ δηλώνει κίνηση. Θυμίζω ὅτι τάριχος (ὁ ἢ τό· πρβ. Αἴλ. Διον. [Erbse] τ 3) λέγονταν τὰ λιαστά ἢ καπνιστὰ ψάρια ἀπὸ τὸν Ἀριστοφάνη (*Αχ.* 1101, *Σφ.* 491 κ.ά.) μαθαίνουμε ὅτι ἀποτελοῦσε τὸ πιὸ συνηθισμένο πρῶχειρο καὶ μαζὶ μὲ τὰ κρεμμύδια κυριότερο στρατιωτικὸ ἐφόδιο. Πρβ. J. Taillardat, *Les images d' Aristophane*, Παρίσι 1962, § 434.

4. *De praepositionum usu Aristophaneo*, Μόσχα 1890.

5. *Adversaria*, IV, Βερολίνο 1874, σ. 193.

6. «... ubi praepositio cum nomine cibi conjungitur quocum aliquid come-

στὸν ἴδιο στίχο χρησιμοποιοῦν ἀντὶ τοῦ φαγέτω. Τῇ γνώμῃ αὐτῇ τὴν υἰοθετοῦν στὶς ἐκδόσεις τους καὶ ὁ Blaydes, ὁ Starkie¹ κ.ά. Νομίζω ὅμως ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ἐντοπιστεῖ κανένα σχῆμα παρὰ προσδοκίαν στὸ ρῆμα τοῦ παραπάνω στίχου. Σχῆμα θὰ μπορούσε ἐνδεχομένως νὰ ἀναζητηθεῖ στὴ χρήση τοῦ ἐμπρόθετου, γιατί ἀπὸ τοὺς τρεῖς συντακτικούς ὄρους (ἐπὶ ταρίζει, τοὺς λόφους, κραδαίνετω) μόνο αὐτὸ εἶναι νοηματικῶς ἐτερόκλητο· ἀντίθετα οἱ λέξεις κραδαίνω + λόφους ἀποτελοῦν ἀναπόσπαστη λογικὴ ἐνότητα, πού σὲ καμιά περίπτωση δὲν μπορεῖ νὰ αἰφνιδιάσει τὸν ἀκροατὴ, ἀφοῦ μάλιστα λίγο πρὶν (965) οἱ δυὸ αὐτὲς λέξεις ἔχουν ἀκουστεῖ μετὰ τὴν κανονικὴ τους — τὴν κυριολεκτικὴν — σημασίαν. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐξήγηση τοῦ van Leeuwen² νομίζω ὅτι δὲν στηρίζεται στὸ κείμενο.

β) Τὸ ρ. ἀπολιγαίνω ἐκτὸς ἀπὸ τὸ χωρίο αὐτὸ τῶν Ἀχαρνέων μαρτυρεῖται ἀκόμη μιὰ φορὰ στὸν Πλούταρχο³ καὶ ἐπιβεβαιώνεται ἡ χρῆσις του ἀπὸ ἀρχαίους λεξικογράφους⁴. Περισσότερο εὐχρηστο εἶναι τὸ ἀπλὸ λιγαίνω (ἀπὸ

---

ditur», Sobolewski, ἔ.ά. σ. 156. Ἀναφέρω ἓνα μόνο παράδειγμα ἀπὸ τὸν Ξενοφῶντα, Ἄπομν. 3, 14, 2: ἐσθίουσι μὲν δὴ πάντες ἐπὶ τῷ σίτῳ ὄρον· πρβ. Taillardat, ἔ.ά. § 152.

1. Ἀντιγράφω ἀπὸ τὴν ἐκδόσιν του (Λονδίνου 1909) τὴ σημείωση στὸ στίχο: «τοὺς — λόφους κραδαίνετω: a surprise for φαγέτω, 'over his salt-fish let him shake — his plumes» (χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ διστακτικότητά του σχετικὰ μετὰ τὸν ἀκριβῆ ἐντοπισμὸν τοῦ σχήματος — πρβ. τὴ θέση τῆς παύλας στὸ κείμενο καὶ στὴ μετάφρασί του). Στὴ συνέχεια ὁ Starkie προσάγει σὰν παράλληλο χωρίο τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Ἀριστοφάνη: ἐπὶ τῷ ταρίζει τὸν γέλωτα κατέδομαι (Kock 630), στὸ ὅποιο ὁ Blaydes (βλ. τὸ ὑπόμνημα στὴν ἐκδόσιν του, σ. 406, στὸ στίχο) εἶχε προσθέσει παλιότερα ἓνα ἄλλο κωμικὸ ἀπόσπασμα: ἐπὶ τῷ ταρίζει τῷδε τοίνυν κόπτετον, πού ἀποδίδεται ἄλλοτε στὸ Χιωνίδη (Kock 6) καὶ ἄλλοτε στὸ Μένανδρο (βλ. σχετικὰ στὴν πρόσφατη ἐργασία τοῦ A. Dihle, Randbemerkungen zu griechischen Szenikern, Rheinisches Museum 119, 1976, 134 κ.έ.), καὶ ἐπιπλέον μιὰ παροιμιακὴ φράσις: ἡ Θράττα ἐπὶ τῷ ταρίζει (App. Prov. III 5). Ἴσως ὅμως δὲν εἶναι χωρὶς σημασίαν ὅτι καὶ τὰ τρία αὐτὰ χωρία, πού προσάγονται σὰν παράλληλα, ἔχουν ἓνα κοινὸ χαρακτηριστικόν, πού λείπει ἀπὸ τὸ χωρίο τῶν Ἀχαρνέων, ἔχουν δηλαδὴ ἐμπρόθετο τὸ ἐπίμαχο οὐσιαστικόν, γεγονός πού ἐνδεχομένως ἐπηρέασε τὴν παραπάνω μετάφραση τοῦ Starkie («... at his salt-fish...»). Ἐπιπλέον ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι δὲν μποροῦν νὰ ἐξαχθοῦν ἀσφαλῆ συμπεράσματα γιὰ τὴν ἀκριβῆ σημασίαν αὐτῶν τῶν μονοστίχων, νομίζω ὅτι μόνο στὸ πρῶτο μπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος γιὰ σχῆμα παρὰ προσδοκίαν καὶ εἰδικότερα στὴ λέξιν γέλωτα, πού ἀφήνεται μετέωρη, ἀφοῦ ἡ λογικὴ ἐπιβάλλει τὴν αὐτόματη σύνδεση τῶν λέξεων ἐπὶ τῷ ταρίζει + κατέδομαι (πρβ. Taillardat, ἔ.ά. § 294)· εἶναι ὅμως φανερό ὅτι ἡ συντακτικὴ δομὴ αὐτοῦ τοῦ παραδείγματος εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ αὐτὴν τοῦ χωρίου τῶν Ἀχαρνέων.

2. «Cristas igitur istas dum quassat, salsamento fruatur per me licet».

3. (2, 713 a) . . . ἀπελίγανε καὶ διεξῆλθε (ὁ αὐλὸς) τῶν ὄτων καταχεάμενος φωνὴν ἠδεῖαν ἄχρι τῆς ψυχῆς ποιούσαν γαλήνην.

4. Ἡσύχιος α 6447 (Latte): ἀπολιγαίνειν· ἀφιδύνειν, ἀποφθέγγεσθαι. ἢ βάζεται·

τὸ ἐπίθετο *λιγὺς* = ὀξύς), πού ἀπαντᾷ ἀπὸ μιᾶ φορά στὸν Ὅμηρο (Λ 685), στὸν Αἰσχύλο ('Επτά 874), στὸν Ἀπολλώνιο τὸν Ρόδιο (I 740) καὶ στὴ μεταγενέστερη κυρίως ποίηση, καὶ πού χρησιμοποιεῖται γιὰ ἀνθρώπους, ζῶα ἢ μουσικὰ ὄργανα μὲ τὴ βασικὴ σημασία: παράγω ὀξύ, διαπεραστικὸ ἦχο. Ἡ σημασία αὐτὴ ἀποδίδεται καὶ στὸ σύνθετο ἀπολιγαίνω¹.

Ἔτσι σύμφωνα μὲ τὴν ἐξήγηση τῶν ἐρμηνευτῶν πού ἀναφέρθηκαν παραπάνω τὸ νόημα τῶν στίχων 967-68 θὰ εἶναι: «ἐπιτρέπω στὸ Λάμαχο νὰ ἀπολαμβάνει τὸ τάριχος καὶ νὰ κουνάει τὰ λοφία του· ἂν ὅμως φωνάζει δυνατὰ, θὰ καλέσω (ἢ θὰ καλῶ) τοὺς ἀγορανόμους». Τὸ νόημα αὐτὸ μπορεῖ καθεαυτὸ νὰ φαίνεται λογικὸ, ἀλλ' ὅμως εἶναι ἐντελῶς ἀσυμβίβαστο πρὸς τὰ συμφραζόμενα καὶ τὴ δραματικὴ οἰκονομία τῆς συγκεκριμένης σκηνῆς τοῦ ἔργου, ὅπως θὰ προσπαθῆσω νὰ δείξω στὴ συνέχεια.

2. Ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς ἀποχώρησης τοῦ ὑπηρέτη ἀπὸ τὴ σκηνὴ οἱ σχετικὲς σκηναϊκὲς ὁδηγίες τῶν μεταφραστῶν καὶ ἐρμηνευτῶν δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι πρόκειται γιὰ ὑποχώρηση ἀτόμου πού ἀποδέχεται μοιρολατρικὰ τὴν ἀποτυχία τῆς ἀποστολῆς του καὶ ἀποσύρεται διακριτικὰ καὶ ἀδιαμαρτύρητα². Μιὰ τέτοια ὅμως ἐγκατάλειψη τῆς σκηνῆς ἀπὸ τὸν δικὸ μας ὑπηρέτη, ἐντελῶς ἀπαρτηρήρη καὶ ἀσχολίαστη ἀπὸ τὰ ἄλλα πρόσωπα, νομίζω ὅτι δὲν συμβιβάζεται μὲ τὴν ἐντυπωσιακὴ καὶ προπάντων θορυβώδη εἴσοδό του καί, ἴσως τὸ σημαντικότερο, ἀποτελεῖ τὴ μοναδικὴ περίπτωση σὲ ὅλες τὶς ἀντίστοιχες σκηναϊκὲς τῶν ἀριστοφανικῶν ἔργων (κυρίως *Εἰρήνη* 1191 κ.έ. καὶ *Ὀρνίθες* 851 κ.έ.), ὅπου ἕνας ἀνεπιθύμητος ἐπισκέπτης ἀποσύρεται μὲ δική του πρωτοβουλία³.

Ἦστερα ἀπὸ τὶς ἐπιφυλάξεις πού διατύπωσα γιὰ τὴν ὡς τώρα παραδεγμένη ἐρμηνεία αὐτῆς τῆς σκηνῆς, θὰ προσπαθῆσω νὰ δώσω μιὰ ἄλλη λύση, ἀφοῦ ὅμως τοποθετήσω τὸ ὅλο θέμα στὸ λογικὸ καὶ σκηναϊκὸ του πλαίσιο.

Ὁ Δικαιόπολις, ὅπως ἔχει λεχθεῖ, ἰδρύει τὴν ἀγορὰ του μπροστὰ στὸ

πρβ. Μ. Ἔτυμ. 127, 7. Ἡ ἀπόπειρα τοῦ van Leeuwen νὰ εἰσαγάγει στὸ ἀριστοφανικὸ χωρίο τὸν ἀμάρτυρο τύπο ἀπολιγαίνω δὲν ἐπιδοκιμάστηκε ἀπὸ κανέναν ἐκδότη.

1. Ὁ Σχολιαστὴς τῶν *Ἀχαρνέων* ἐρμηνεύει: ἐὰν δὲ θορυβῆ, ἢ ὀξέως βοᾷ. . .

2. Κατὰ τὸν Starkie, π.χ., ὁ ὑπηρέτης ἀποσύρεται ἀπελπισμένος (chafallen).

3. Κατὰ κανόνα στὸν Ἀριστοφάνη οἱ ἐνοχλητικοὶ ἐπισκέπτες ἀποπέμπονται μὲ σκαιότητα ἢ βία. Καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις ἢ ἐκδίωξη συνοδεύεται ἀπὸ χαρακτηριστικὰ λόγια (συνήθως κάποια προστακτικὴ). Μερικὰ παραδείγματα: *Ἀχ.* 827, 958, 1035, 1054· *Νεφ.* 1254, 1301· *Εἰρ.* 1221, 1239· *Ὀρν.* 948, 991, 1020, 1032, 1055 κ.ά. Ἐξαίρεση, ἂν δὲν κάνω λάθος, ἀποτελεῖ ἡ Νυμφεύτρια τῶν *Ἀχαρνέων* (1064-66): αὐτὴ ἀποσύρεται, χωρὶς νὰ ἐντοπίζεται στὸ κείμενο ἄμεση ἀναφορὰ στὴ ἔξοδό της — ἂν καὶ θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ προτροπὴ τοῦ Δικαιόπολη φράσον (1066) ἀποτελεῖ μιὰ τέτοια ἀναφορὰ. Ἡ γυναίκα ὅμως αὐτὴ εἶναι καὶ ὁ μοναδικὸς ἐπισκέπτης πού τὸ αἶτημά του ἱκανοποιεῖ ὁ εὐτυχισμένος οἰκοδεσπότης.

σπίτι του και επιτρέπει στους υπόσπονδους φίλους του να διαθέτουν ἐδῶ τὰ ἐμπορεύματά τους με τὸν μοναδικὸ ὄρο να ἀποκλείσουν ἀπὸ τὶς συναλλαγές τους τὸ στρατηγὸ Λάμαχος¹. Μὲ τὴν τήρηση αὐτοῦ τοῦ ὄρου καὶ τὴν ἐκδίωξη ἄλλων λαθραίων ἐπισκεπτῶν ἐπιφορτίζει τοὺς ἀγορανόμους του, ποὺ δὲν εἶναι παρὰ τρία λουριά (πρβ. 723-24), τὰ ὅποια πράγματι χρησιμοποιεῖ σὲ λίγο (824-25), γιὰ νὰ ἀποπέμψει ἕναν συκοφάντη. Στὸ χῶρο αὐτῆς τῆς ἀγορᾶς ἐκτυλίσσονται διαδοχικὰ τρεῖς ἐπιμέρους σκηνές με πρωταγωνιστὴ πάντοτε τὸ Δικαιοπόλη: στὴν πρώτη (729-835) ὁ Μεγαρίτης πουλάει τὶς κόρες του, στὴ δεύτερη (860-959) ὁ ἔμπορος ἀπὸ τῆ Θήβα ἀνταλλάσσει τὰ ἐμπορεύματά του με τὸ συκοφάντη, καὶ στὴν τρίτη (959-70) ἐκτίθεται ἡ ἀποτυχημένη προσπάθεια τοῦ ἀπεσταλμένου τοῦ Λαμάχου νὰ ἀποκτήσει γιὰ τὸν κύριό του κάποιον ἀπὸ τὰ ἀγαθὰ τῆς ἀγορᾶς τοῦ Δικαιοπόλη. Βλέπουμε δηλαδὴ ὅτι στὰ τρία συνεχῆ ἐπεισόδια ὑλοποιεῖται καὶ ἐκφράζεται δραματικὰ ὁ διπλὸς σκοπὸς γιὰ τὸν ὁποῖο ἰδρύεται ἡ ἀγορά, ἡ θεαματικὴ δηλαδὴ περιγραφή τῶν συναλλαγῶν τοῦ Δικαιοπόλη στὰ δύο πρῶτα καὶ ὁ ἀποκλεισμὸς τοῦ Λαμάχου ἀπὸ τὴν ἀγορὰ στὸ τρίτο. Ἐπομένως α) ἡ ἀρνητικὴ ἀπάντηση στὸ αἶτημα τοῦ Λαμάχου (966-68) περιορίζεται στὰ συγκεκριμένα τοπικὰ καὶ χρονικὰ πλαίσια τῆς ἰδιωτικῆς ἀγορᾶς τοῦ Δικαιοπόλη, τῆς φανταστικῆς δηλαδὴ ἀγορᾶς τῆς σκηνῆς καὶ τοῦ ἔργου, ὄχι τῆς Ἀθήνας· β) ἡ ἄρνηση εἶναι ἀπόλυτα κατηγορηματικὴ: «οὔτε ἡ τρομερὴ θωριά τοῦ Λαμάχου οὔτε τὸ μεγαλύτερο δυνατὸ ἀντάλλαγμα, ἡ ἀσπίδα του, μποροῦν νὰ κάμουν τὸ Δικαιοπόλη νὰ ἐνδώσει· στὴ δική του ἀγορὰ, ὅπου πουλιοῦνται τσίχλες καὶ βοιωτικὰ χέλια, αὐτὰ τὰ μέσα δὲν ἰσχύουν· νὰ κουνάει ὁ Λάμαχος τὰ λοφία του γιὰ τάριχος², γιὰ νὰ (ἢ ὅταν πρόκειται νὰ) προμηθευτεῖ τάριχος, σὲ ἄλλη δηλαδὴ ἀγορὰ, ἐπὶ ταῖς πύλαισιν, οὗ τὸ τάριχος ὄνιον (Ἰππ. 1247)³, γιὰτὶ μόνο ἐκεῖ μπορεῖ ὁ στρατηγὸς νὰ ἐπιβληθεῖ καὶ νὰ δείξει τὸ παράστημά του».

1. Παραθέτω τὰ λόγια τοῦ Δικαιοπόλη (719-24):

*Ὅροι μὲν ἀγορᾶς εἰσιν οἶδε τῆς ἐμῆς.
Ἐνταῦθ' ἀγοράζειν πᾶσι Πελοποννησίοις
ἔξεστι καὶ Μεγαρεῦσι καὶ Βοιωτίοις,
ἐφ' ᾧτε πωλεῖν πρὸς ἐμέ, Λαμάχῳ δὲ μή.
Ἀγορανόμους δὲ τῆς ἀγορᾶς καθίσταμαι
τρεῖς τοὺς λαχόντας τοῦσδ' ἱμάντας ἐκ Λεπρῶν.*

Πρβ. 623-25: *Ἐγὼ δὲ κηρύττω γε Πελοποννησίοις
ἅπασιν καὶ Μεγαρεῦσι καὶ Βοιωτίοις
πωλεῖν ἀγοράζειν πρὸς ἐμέ, Λαμάχῳ δὲ μή.*

2. Ἔτσι καὶ ὁ van Daele στὴ μετάφραση τῆς ἔκδοσης Coulon ("pour du poisson salé"). Διαφορετικὰ ὁ Rogers στὴν ἔκδοσή του τῆς σειρᾶς Loeb ("at his salt-fish"). Καὶ οἱ δύο ὁμοῦς προϋποθέτουν τὴν παρουσία τοῦ ἄρθρου· πρβ. σ. 9, σημ. 1.

3. . . . ὅπου τὸ ταραχοπωλεῖον, ἀντὶ τοῦ ὅπου τὰ εὐτελῆ πωλεῖται Σχ. Γιὰ τὴν ἀγορὰ

Ἡ χρήση τῆς πρόθεσης ἐπὶ μὲ δοτική γιὰ δήλωση σκοποῦ εἶναι συνηθισμένη στὰ ἀρχαῖα Ἑλληνικά¹. Ο Sobolewski², πού ὅπως εἶπαμε τοποθετεῖ τὸ χωρίο αὐτὸ τῶν Ἀχαρνέων σὲ ἄλλη κατηγορία, παρατηρεῖ ὅτι στὴ σύνδεση τῆς ἐπὶ μὲ δοτική (ἀφηρημένου κυρίως οὐσιαστικοῦ) ὑπόκειται βραχυλογία καὶ ὅτι μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ δηλώνεται τὸ consilium agendi. Ὁ ἴδιος ἐρμηνεύοντας τὸ χωρίο ἀπὸ τοὺς Ἰππῆς (468-69): καὶ ταῦτ' ἐφ' οἷσιν ἐστὶ συμφωνώμενα ἐγῶδ'· ἐπὶ γὰρ τοῖς δεδεμένοις χαλκεύεται. . . σημειώνει ὅτι τὸ ἐπὶ τοῖς δεδεμένοις «breviter dictum est pro ἐπὶ τῶ ἀποδόσθαι τοὺς δεδ.»³. Παρόμοια βραχυλογία νομίζω ὅτι λαμβάνει καὶ στὸ παράδειγμα τῶν Ἀχαρνέων, ὅπου θὰ μπορούσαμε νὰ συμπληρώσουμε π.χ. ἐπὶ τῶ λαβεῖν τάριχος.

Ἄς ἔρθουμε τώρα στὸ στ. 968. Ὑποτίθεται ὅτι ἐδῶ ὁ Δικαιοπόλις παραγγέλλει στὸ Λάμαχο πὼς θὰ καλέσει τοὺς ἀγορανόμους, σὲ περίπτωση πού ὁ στρατηγὸς θὰ φωνάζει δυνατὰ εἴτε τὴν ὥρα πού θὰ ἀπολαμβάνει σὲ κάποιον ἀκαθόριστο τόπο⁴ τὸ τάριχος του, σύμφωνα μὲ τὴν κοινὴ ἐρμηνεία τοῦ ἐμπρόθετου, εἴτε ὅταν θὰ ψωνίζει στὸ ταριχοπωλεῖο, ἂν δεχτοῦμε ὅτι ἐπὶ ταρίχει σημαίνει πράγματι ἐπὶ τῶ λαβεῖν τάριχος, ὅπως ὑποστήριζα παραπάνω. Καὶ οἱ δύο ὁμῶς ἀπόψεις δημιουργοῦν γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς σκηνῆς τὴν ἴδια συνέπεια: Ἐπιβάλλον ἀνάμεσα στὸ λόγο καὶ τὴ δράση κάποια διάσταση, ἀπὸ τὴ στιγμή πού δεχόμαστε τὸ πιθανὸ ἐνδεχόμενο ὅτι στὴ μνεία τῆς λ. ἀγορανόμοι ὑπόκειται σχετικὴ παρεπιγραφή, ὅτι δηλαδὴ μιλώντας ἐδῶ ὁ Δικαιοπόλις ἐννοεῖ καὶ κατὰ κάποιον τρόπο χρησιμοποιεῖ τοὺς δικούς του ἀγορανόμους, τοὺς τρεῖς ἱμάντες, ὅπως ἔχει κάμει καὶ προηγουμένως ἐναντίον τοῦ συκοφάντη (824 κ.έ.). Σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση ὁ Δικαιοπόλις δηλαδὴ θὰ ἀπειλεῖ μὲ τὰ λόγια του τὸν ἀπόντα Λάμαχο, ἐνῶ ταυτόχρονα θὰ πρέπει νὰ τὸν φανταστοῦμε ὅτι ἐπισειεῖ τὴν ἀπειλὴ τῶν ἀγορανόμων του παίρνοντας π.χ. τὰ λουριά στὸ χέρι καὶ κουνώντας τα ἀπειλητικὰ πρὸς κάποια κατεύθυνση⁵. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ

αὐτοῦ τοῦ εἴδους βλ. περισσότερὰ στὴ σημείωση τοῦ van Leeuwen γιὰ τοὺς στ. 1246-47 τῶν Ἰππέων.

1. Kühner – Gerth 1, σ. 502 κ.έ.

2. Ἔ. ἀ., σ. 154.

3. Αὐτ., σ. 155.

4. Στὴν περίπτωση αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἀναρωτηθεῖ κανεὶς γιὰ ποῖο λόγο χρειάζεται ὁ Δικαιοπόλις νὰ καλέσει εἰδικὰ τοὺς ἀστυνομικούς τῆς ἀγορᾶς.

5. Δὲν ὑπάρχει νομίζω κανένα ἀποφασιστικὸ στοιχεῖο πού θὰ μπορούσε νὰ ὀδηγήσει στὴν ἀποκάλυψη τοῦ χρόνου τοῦ ρήματος πού χρησιμοποιεῖ ὁ Δικαιοπόλις, ἂν δηλαδὴ τὸ ρ. καλῶ εἶναι ἐνεστώσ ἢ μέλλον. Καὶ οἱ δύο χρόνοι ὑποθέτω ὅτι ταιριάζουν στὴ δραματικὴ εἰκόνα ὅπως τὴν περιέγραψα· ἡ ἐπιλογὴ τοῦ ἐνὸς ἢ τοῦ ἄλλου ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ἂν θέλουμε τὸν Δικαιοπόλη νὰ ἐκτελεῖ δραστικὰ τὴν ἀπειλὴ του — κυνηγώντας τὸν ὑπηρέτη — ἢ ἀπλῶς νὰ τὴν ὑπαινίσσεται σὰν μελλοντικὸ ἐνδεχόμενο — δείχνοντας μόνο τὰ λουριά. Ἡ δευτέρη λύση

παρατηροῦμε ὅτι ἐκεῖνος ποὺ στὴ σκηνὴ αὐτὴ πραγματικὰ ἀπολιγαίνει (= δξέως βοᾷ) σὰν «Κῆρυξ Λαμάχου» — ὅπως χαρακτηρίζεται στὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο ἀρχαιότερα χειρόγραφα — εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ὑπηρέτης· αὐτὸ συνάγεται ἀπὸ τὸ ρ. *βωστρεῖς* (959) καὶ ἀπὸ τὸν σχεδὸν κραυγαλέο τόνο τῶν στ. 964-65 καὶ ταιριαζέει, γενικότερα, στὸν τύπο του, ποὺ ἀποτελεῖ καρικατούρα τῶν *λιγυφθόγγων* (πρβ. Ἰλ. Β 50, 442, Ἰ 10· Ὀδ. β 6) κηρύκων τοῦ ἔπους. (Εἰδικότερα θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ὁ ὑπηρέτης αὐτὸς θυμίζει τοὺς κήρυκες τοῦ Νηλέα ποὺ (ἐ)λίγαινον (Λ 675) καλώντας τοὺς ἄρχοντες σὲ ἐπίσημο δεῖπνο.)

Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς ὑποθέτω ὅτι ὁ στ. 968 δὲν ἀφορᾷ τὸ Λάμαχο, ἀλλὰ ἀπευθύνεται ἄμεσα στὸν ἴδιο τὸν ὑπηρέτη, ποὺ θὰ τρέπεται σὲ φυγὴ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀπειλὴ καὶ τῶν λόγων¹ καὶ τῆς χειρονομίας τοῦ Δικαιόπολη, ὁ ὁποῖος ἔχει, ὑποτίθεται, ἐνοχληθεῖ καὶ ἀπὸ τὸ αἴτημα τοῦ Λαμάχου καὶ ἀπὸ τὶς φωνές τοῦ ὑπηρέτη. Ἄν ἡ εἰκασία αὐτὴ εἶναι σωστὴ, ὁ τύπος ἀπολιγαίνῃ τοῦ χωρίου ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ β' πρόσωπο μέσης φωνῆς ἢ νὰ διορθωθεῖ μὲ τὴν προσθήκη ἐνὸς ς (ἀπολιγαίνης)².

Ὑποθετικοὶ λόγοι μὲ τὴν ἴδια συντακτικὴ ἐκφορά, ποὺ ἐκφράζουν ἀπειλὴ πρὸς παρόντα στὴ σκηνὴ ἄτομα, ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι στὸν Ἀριστοφάνη³. Σὲ μερικές μάλιστα περιπτώσεις τέτοιων ὑποθετικῶν λόγων ἡ ὑπόθεση μοιάζει νὰ δηλώνει κιάλας πραγματικὸ γεγονός, ἰσοδυναμεῖ δηλαδή μὲ αἰτιολογικὴ πρόταση, ὅπως ἀκριβῶς θὰ ταίριαζε καὶ στὸ χωρίο ποὺ συζητοῦμε⁴. Γιὰ τὴ σημασία τῆς πρόθεσης τοῦ ρ. ἀπολιγαίνω μπορεῖ νὰ γίνῃ δεκτὸ ὅτι εἶναι ἐπιτακτικὴ· πρβ. (ἀπ)αμείβομαι, (ἀπ)όλλυμι, (ἀπο)θνήσκω κτλ. Ἄς προστεθεῖ τέλος ὅτι στὸν Ἀριστοφάνη παρατηρεῖται κάποια τάση γιὰ σύνθεση ἀπλῶν (ἰδίως ποιητικῶν) ρημάτων μὲ τὴν πρόθεση ἀπό· μερικὰ ἀπὸ τὰ σύνθετα αὐτὰ εἶναι ἢ ἄπαξ λεγόμενα (ἀποβαδίζω, ἀποβλίττω, ἀποβόσκομαι, ἀποπλίσσομαι, ἀποπυδαρίζω) ἢ μαρτυρημένα γιὰ πρώτη φορὰ στὸν μεγάλου κωμικοῦ (ἀπομερομηρίζω, ἀποπέροδομαι).

μοῦ φαίνεται ἐλκυστικότερη, ἐπειδὴ θὰ πρόσφερε τὴν εὐκαιρία νὰ χαρακτηριστεῖ ὁ δοῦλος σὰν ὑπερβολικὰ δειλός, ἂν ὑποθεθεῖ ὅτι πραγματικὰ, ὅπως ὑποστηρίζω, τρέπεται σὲ ἄτακτη φυγὴ ὄχι στὴ χρῆση ἀλλὰ στὴ θέα ἀκόμη τῶν ἱμάντων.

1. Ὁ Δικαιόπολις μοιάζει νὰ εἰρωνεύεται τὸ πομπῶδες ὕφος τοῦ ἀγγέλου χρησιμοποιώντας καὶ ὁ ἴδιος ποιητικὴ λέξη.

2. Χρῆση τοῦ *λιγαίνομαι* μὲ ἐνεργητικὴ σημασία μαρτυρεῖται μόνο μιὰ φορὰ στὰ *Φαινόμενα* τοῦ Ἀράτου (στ. 1007) γιὰ κοράκια ποὺ κρώζουν.

3. Π.χ. *Νεφ.* 933, *Ἐκκλ.* 887. Πρβ. καὶ ἐπόμενη σημείωση.

4. Ἡ ὑπόθεση τοῦ χωρίου μας θὰ μπορούσε νὰ ἀποδοθεῖ: «ἐπειδὴ (ἢ «ἂν ἐξακολουθήσεις νὰ») φωνάζεις. . .». Παρόμοια μπορούν νὰ ἀποδοθοῦν οἱ ὑποθέσεις δύο ὑποθετικῶν λόγων μὲ τὴν ἴδια ἐκφορά: *ἐμβαλῶ σοι πάτταλον, ἦν μὴ σιωπᾷς* (*Θεσμ.* 222-23) καὶ *ἦν λιπῆς τί με, [τεπτήσω σε]* (*Πλ.* 22).

2. Νεφέλαι 680

Στὸ στ. 669 τῶν *Νεφελῶν* ὁ Στρεψιάδης συνομιλώντας μὲ τὸ Σωκράτη χρησιμοποιεῖ τυχαῖα τῆ λ. *κάρδοπος* (= σκάφη), πράγμα ποῦ ἔχει σὰν συνέπεια νὰ δεχτεῖ ἀπροσδόκητα τὴν ἐπίπληξη τοῦ σοφοῦ δασκάλου (670 /71): . . . *τὴν κάρδοπον / ἄρρενα καλεῖς θήλειαν οὔσαν*¹. Σὲ διευκρινιστικὴ ἐρώτηση τοῦ Στρεψιάδη γιὰ τὸ ποῦ ἔγκειται τὸ σφάλμα ὁ Σωκράτης δίνει μιὰ ὄχι καὶ τόσο εὐκολονόητη ἀπόκριση: *ταῦτόν δύναται σοι κάρδοπος Κλεωνύμου*² (674). Τὴν παρατήρηση αὐτὴ τοῦ δασκάλου ὁ Στρεψιάδης τὴ σχολιάζει μὲ ἕναν ἀκατανόητο γιὰ μᾶς ὑπαινιγμὸ σὲ κάποια δραστηριότητα τοῦ Κλεωνύμου³, ἀλλὰ στὴ συνέχεια ἐξακολουθεῖ νὰ διατυπώνει ἀπορίες. Παραθέτω τὸ σχετικὸ διάλογο ποῦ διαμεμβεται ἀνάμεσα στὸ Στρεψιάδη καὶ τὸ Σωκράτη:

(Στ.) ἀτὰρ τὸ λοιπὸν πῶς με χρὴ καλεῖν;
 Σω. ὅπως;
 τὴν καρδόπην, ὥσπερ καλεῖς τὴν Σωστροάτην.
 Στ. τὴν καρδόπην θήλειαν;
 Σω. ὀρθῶς γὰρ λέγεις.
 Στ. ἐκεῖνο ᾖδ' ἦν ἄντ' καρδόπη, Κλεωνύμη.

Σχετικὰ μὲ τὸν τελευταῖο στίχο τῆς περικοπῆς αὐτῆς ὁ Dover σημειώνει στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα: *δ' ἦν susp. Dover: δ' ἄν ἦν* ^{λΣΕ}: *τᾶρ' ἦν et ἄρ' ἄν εἴη tent. Blaydes*. Τὴν ὑπόψια του γιὰ τὸ στίχο — ποῦ ἀφορᾷ εἰδικὰ τὴν παρουσία τοῦ *δ(ε)* — ὁ Dover τὴν ἐξηγεῖ ἀναλυτικὰ στὸ ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα τῆς ἔκδοσής του (σ. 184): «. . . we expect him (τὸ Στρεψιάδη) to express his realization of the correct form. δ' has no place in such an utterance». Ξεκινώντας ἀπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι ὁ στίχος αὐτὸς ἀνήκει ὅπωςδὴποτε στὸ Στρεψιάδη ὁ Dover ἀναζητᾷ δηλαδὴ ἐδῶ κάποιο συμπέρασμα, στὸ ὁποῖο ἔχει καταλήξει ὁ γέρος μαθητῆς, καὶ συνεχίζει (αὐτόθι): «Observing the instability of ἄρα in the Mss. at 394, 410 . . . and having strong grounds for believing δ' interpolated with ἄρα in 1028, I suspect that Blaydes may have been right in proposing ἐκεῖν' ἄρ' ἄν εἴη or ἐκεῖνο τᾶρ' ἦν. τᾶρα is used else-

1. "Ολα τὰ παραθέματα τοῦ σημειώματος αὐτοῦ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ K. J. Dover, *Aristophanes, Clouds*, Ὁξφόρδη 1968.

2. Ὁ Κλεώνυμος, Ἀθηναῖος πολιτικὸς δευτέρης σειρᾶς, σατιρίζεται ἀνελέητα ἀπὸ τὸν Ἀριστοφάνη κυρίως γιὰ θηλυπρέπεια καὶ μαλθακότητα.

3. Στ. 675-76: *ἀλλ', ὦ γαθέ, οὐδ' ἦν κάρδοπος Κλεωνύμου, ἀλλ' ἐν θυεῖα στρογγύλη γ' ἀνεμάττετο*.

Γιὰ τὴν ἐρμηνεία αὐτῶν τῶν στίχων ὑπάρχουν διάφορες ἀπόψεις: βλ. τὸ ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα στὴν ἔκδοση τοῦ Dover, σ. 183.

where when the speaker is communicating something which he regards as new to the hearer . . . , and Strepsiades might put the discovery of Κλεωνύμη into this category».

Ἐάν ἡ ἀπόδοση τοῦ στ. 680 στὸ Στρεψιάδη εἶναι σωστή, ὅπως ἄλλωστε δέχονται οἱ σπουδαιότεροι ἀπὸ τοὺς νεώτερους ἐκδότες τοῦ ἔργου (Blaydes, van Leeuwen, Hall - Geldart, Coulon, Dover), ἡ ἀπαίτηση τοῦ τελευταίου ἐκδότη γιὰ κάποιο συμπέρασμα, ποὺ διατυπώνει στὸ στίχο αὐτὸ ὁ Στρεψιάδης, μπορεῖ, νομίζω, νὰ ἰκανοποιηθεῖ χωρὶς καμιὰ ἐπέμβαση στὸ κείμενο, ἂν ὑποθεθεῖ ὅτι στὸ παραδομένο δ δὲν ὑπόκειται ὁ ἀντιθετικὸς σύνδεσμος δέ, ἀλλὰ τὸ μόριο δῆ.

Ἡ εἰσαγωγή τοῦ μορίου αὐτοῦ στὸ χωρίο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ δὲν ἐπιφέρει καμιὰ ἀλλαγὴ στὴ μορφή τοῦ στίχου, ὅποια γραφή καὶ ἂν δεχτοῦμε ἀπὸ τὶς δύο (δ' ἦν ἂν ἢ δ' ἂν ἦν) ποὺ παραδίδουν τὰ χειρόγραφα¹, ἀρκεῖ νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὑφίσταται ἐδῶ κράση εἶτε δῆ + ἦν εἶτε δῆ + ἂν. Γιὰ τὴν πρώτη δυνατότητα δὲν βροῖκα παράλληλη περίπτωση, μολονότι θεωρητικὰ δὲν ἀποκλείεται κράση δύο ἠ (πρβ. χοῖν, θῆμέρα² κτλ.). Παραδείγματα γιὰ τὴ δεύτερη δυνατότητα, τὴν κράση δηλαδὴ τῶν μορίων δῆ καὶ ἂν, ἀναγνωρίζεται ὅτι ὑπάρχουν μαρτυρημένα³ καὶ ἴσως νὰ λανθάνουν περισσότερα ἐξαιτίας τῆς σύγχυσης μὲ τὸ

1. Σύμφωνα μὲ τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τοῦ Dover ἡ δεύτερη γραφή παραδίδεται σὰν λῆμμα στὰ σχόλια τοῦ Estensis· γιὰ τὴν ἐκδοση ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχονται τὰ σχόλια αὐτὰ ὁ Ἰδιος, ὁ Dover, γράφει ἄλλοι (*Proceedings of the Cambridge Philological Society*, 192, 1966, 13): «On the whole the E-edition is fuller, more learned and more accurate than the V-edition. . . ». Στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τῆς ἐκδοσης τοῦ Blaydes ἀναφέρεται ἐπίσης ὅτι ἡ δεύτερη αὐτὴ γραφή ὑπάρχει καὶ στὸν κώδικα Cantabrigiensis 1 (ἀρ. 2626) τοῦ 14. αἰῶνα (βλ. τὴν Εἰσαγωγὴν στὴν ἐκδοση τοῦ Dover, σ. CI).

2. Π.χ. Ἀριστ. Ὀρν. 1071, Θεσμ. 76, Σοφ. Αἴας 756.

3. Ἡ κράση τῶν μορίων δῆ + ἂν ἔχει κάποια ἱστορία· τὸ πρῶτο παράδειγμα ἐπισημάνθηκε ἀπὸ τὸν G. Hermann (Opuscula IV 382) στὸ στ. 314 τῆς Ἡλέκτρας τοῦ Σοφοκλέη, ὅπου ἡ παράδοση δίνει τὶς ἀκόλουθες γραφές: ἢ δῆ ἂν (δ' ἂν vel δἂν) La^v rec: ἢ καὶ L^v A rec (σύμφωνα μὲ τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τῆς ἐκδοσης τοῦ Pearson, ὁ ὁποῖος γράφει χωριστὰ τὶς δύο λέξεις· ἡ συνεικφορά τους ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὸ μέτρο: ἢ δῆ ἂν ἐγὼ θαρσαῖσα μάλλον ἐς λόγους / . . . Τὸ μέτρο ἐπίσης προκάλεσε προφανῶς τὴν ἐπέμβαση τοῦ διορθωτῆ τοῦ L, ὁ ὁποῖος θὰ διάβασε δ(ἐ) ἂν, ὅπως ἀκριβῶς θὰ ἔκαμν οἱ ἀντιγραφεῖς γιὰ τὸ χωρίο τῶν Νεφ. — πρβ. τὶς δύο γραφές τῆς παράδοσης). Περισσότερα παραδείγματα γιὰ τὴν κράση τῶν δύο μορίων ὑπέδειξε ὁ H. Usener, *Jahrbücher für Classische Philologie* (ἐκδοση τοῦ A. Fleckeisen 24, 1878, σσ. 66-67). Τὸ φαινόμενο αὐτὸ μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι ἔχει ἀναγνωρισθεῖ πιά ὀριστικὰ· γιὰ τὸ χωρίο τῆς Ἡλέκτρας βλ. τὴ σημείωση τοῦ Kaibel στὴν ἐκδόσή του (Λιψία — Βερολίνο ²1911) σ. 118· πρβ. τὸ ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα τοῦ Kamerbeek στὸ στίχο. Στὸ Συμπόσιο τοῦ Πλάτωνος 199 B ὁ Burnet (στὴ σειρά τῆς Ὁξφόρδης) τυπώνει ἐνωμένες τὶς λέξεις ἀκολουθώντας τὸν Usener· ἄλλοι ὅμως (*Πρωταγόρας* 317 E) χωριστὰ. Τέλος στὸν 5. Ἰαμβο τοῦ Καλλιμάχου (ἀπ. 199, 22) ὁ Pfeiffer ὑποψιάζεται ὑπαρξή

ἐκθλιβόμενο δ(έ)¹.

Ἡ σύνδεση τοῦ δὴ με ἀντωνυμίες, ὅπως ἐδῶ, γιὰ ἔμφαση ποικίλων ἀποχρώσεων εἶναι συνηθισμένη². Θεωρῶ ὅμως πιθανότερο ὅτι στὸ στίχο αὐτὸ (680) τῶν *Νεφελῶν* πρόκειται γιὰ μιὰ ἀπὸ τις εἰδικές ἐκεῖνες περιπτώσεις, ποὺ ἀπαντοῦν συχνὰ στὸν ἀττικὸ λόγος, ὅπου τὸ δὴ (σὰν σύνδεσμος) «like οὖν expresses post hoc and propter hoc, and anything between the two»³.

Ἐπιφύλαξη ὡστόσο γιὰ τὴν παρουσία τοῦ δὴ στὸ στ. 680 δημιουργεῖται δικαιολογημένα σὲ ἐκεῖνον ποὺ θὰ διαβάσει τὴ συνέχεια τοῦ κειμένου ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῆς Ὁξφόρδης. Ἐκεῖ ὁ ἐπόμενος στίχος (681), με τὸν ὁποῖο ὁ Σωκράτης ἀνοίγει ἕνα καινούργιο θέμα διδασκαλίας, ἀρχίζει με τις λέξεις ἔτι δὴ γε. Ἔτσι μιὰ τέτοια περίπτωση ὅπου δύο συνομιλητὲς τελειώνουν καὶ ἀρχίζουν ἀντίστοιχα τὴν ὁμιλία τους χρησιμοποιώντας καὶ οἱ δύο τὸν συμπερασματικὸ δὴ, θὰ πρέπει νὰ εἶναι μοναδική στὸν Ἀριστοφάνη⁴. Οἱ ἐκδότες τῆς Ὁξφόρδης ὅμως ἀκολουθοῦν προκειμένου γιὰ τὸ στ. 681 συμπλήρωση τοῦ Τρικλινίου — στὰ δύο ἀρχαιότερα χειρόγραφα ὁ στίχος παραδίδεται ἑλλιπῆς (ἔτι γε) —, τὴν ὁποία δὲν υἱοθετοῦν οἱ νεώτεροι ἐκδότες. Καὶ ὁ Coulon καὶ ὁ Dover τοποθετοῦν τὸ μεταβατικὸ δὲ στὴ θέση τοῦ δὴ⁵. Συνεπῶς τουλάχιστον γιὰ τις δύο νεώτερες ἐκδόσεις δὲν υφίσταται τὸ πρόβλημα τῆς ἀλλεπάλληλης χρήσης τοῦ δὴ στοὺς δύο στίχους.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τις ἀντιρρήσεις γιὰ τὴν παρουσία τοῦ δ(έ) στὸ στ. 680, ἕνα ἄλλο στοιχεῖο ποὺ προβληματίσει τὸν Dover εἶναι ἡ σημασία τοῦ χρόνου τοῦ ρήματος καὶ γενικότερα τὸ εἶδος τοῦ συμπεράσματος ποὺ διατυπώνει ἐδῶ ὁ Στρεψιάδης. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ νομίζω ὅτι μπορεῖ νὰ παρακαμφθεῖ εὐκολώτερα με τὴν προτεινόμενη ἀνάγνωση, με τὴν παρουσία δηλαδὴ τοῦ δὴ στὸ στίχο. Πρέπει ὅμως γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ νὰ παρακολουθήσουμε τὸν εἶρμό τῶν σκέψεων καὶ τις ἀντιδράσεις τῶν προσώπων ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ προκύπτει τὸ θέμα «κάρδοπος», ἀπὸ τὸ στίχο δηλαδὴ 669 κ.έ., ὅπου ὁ Στρεψιάδης ὑποπίπτει στὸ γραμματικὸ σφάλμα. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ ἔπειτα παίζεται νομίζω ἕνα παιχνίδι: οἱ δύο συνομιλητὲς δὲν μποροῦν νὰ συνεννοηθοῦν. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά

αὐτοῦ τοῦ φαινομένου. Πρβ. καὶ J. D. Denniston, *The Greek Particles*, Ὁξφόρδη 1966, σ. 228.

1. Πρβ. D. B. Monro, *Homeric Grammar*, 350.

2. Βλ. Denniston, ἔ.ἀ., σ. 207 (4)· παραδείγματα ὅπου συνδέεται τὸ δὴ με τὴν ἀντωνυμία ἐκεῖνος βλ. αὐτ., σ. 237.

3. Denniston, αὐτ., σ. 237.

4. Ἐπανάληψη τοῦ δὴ μέσα σὲ δύο στίχους σημειώνεται βέβαια σὲ περιπτώσεις ὅπου ὁ δεῦτερος ὁμιλητὴς ἐπαναλαμβάνει αὐτούσια ἢ ἐλαφρὰ παραλλαγμένη τὴ φράση τοῦ πρώτου· π.χ. Σφ. 857/58, *Eio.* 1115/16 κ.ἄ.

5. Βλ. τὴ σημείωση στὸ ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα τοῦ Dover, ἔ.ἀ., σ. 184.

ὁ σοφὸς δάσκαλος μιλάει διαρκῶς μὲ ἀκατάληπτους ἀφορισμούς: «νά και δεύ-
τερο λάθος» (670-71), «κάρδοπος και Κλεώνυμος σοῦ εἶναι τὸ ἴδιον» (674),
«σωστά τὸ λές» (679). Ἐκ τῆν ἄλλη ὁ μαθητῆς πασχίζει νά καταλάβει τὸ
δάσκαλο ὑποβάλλοντας συνεχῶς ἐρωτήσεις: «γιατί;» (671), «ἐξήγησέ μου»
(673), «πῶς πρέπει νά τὸ λέω ἀπὸ ἐδῶ και πέρα;» (677). Ὑστερα ἀπὸ τίς
ἀλλεπάλληλες ἐρωταποκρίσεις ὁ Στρεψιάδης ἀντιλαμβάνεται — ἢ μᾶλλον πι-
στεύει πῶς ἀντιλαμβάνεται — αὐτὸ πού τόση ὥρα θέλει τάχα νά τοῦ πεῖ ὁ Σω-
κράτης. Ὁ στ. 680 δηλαδὴ δὲν ἐκφράζει, ὅπως πιστεύεται, ἓνα συμπερασμα-
τικὸ δίδαγμα τοῦ Στρεψιάδη, πού τὸν ὀδηγεῖ μόνο στὴν πρακτικὴ ἀπὸ ἐδῶ και
πέρα ἐφαρμογὴ τῆς διδασκαλίας τοῦ Σωκράτη σχετικὰ μὲ τὴ χρῆση τῶν «ὀρ-
θῶν» γραμματικῶν τύπων, οὔτε κάποια ἀνακάλυψη, πού ὁ Στρεψιάδης τὴν
παρουσιάζει σὰν προσωπικὴ του ἐφεύρεση, ὅπως δέχεται τελικὰ ὁ Dover, ἀλλὰ
ἓνα συμπέρασμα πού ἀφορᾷ κυρίως τὴ διδασκαλία πού προηγήθηκε: Ὁ Στρε-
ψιάδης μὲ κάποια ἴσως αὐτοϊκανοποίηση ἀνακοινώνει τὴν ἔμπνευσή του: «Νά,
λοιπόν, τί θὰ ἐννοεῖ τόσην ὥρα ὁ Σωκράτης: καρδόπη, Κλεωνύμη ἦταν οἱ γνή-
σιοι τύποι, ὄχι κάρδοπος, Κλεώνυμος».

Μιά τέτοια χροιά στὴ διαπίστωση τοῦ Στρεψιάδη, τὴν ὁποία και ὁ Dover
δὲν ἀποκλείει¹, συμβιβάζεται μὲ μιὰ συνηθισμένη χρῆση τοῦ παρατατικοῦ
στὰ ἀρχαῖα Ἑλληνικά, κατὰ τὴν ὁποία αὐτὸς πού μιλάει ἀνάγεται ἀναδρομικὰ
σὲ ἓνα πλάσματικό, παρελθόντα, χρόνο².

3. Νεφέλαι 801

Στὶς *Νεφέλες* (789-90) ὁ Σωκράτης ὀργισμένος γιὰ τὴ διανοητικὴ ἀνικα-
νότητα τοῦ γέρου μαθητῆ, τοῦ Στρεψιάδη, τὸν ἀποβάλλει ἀπὸ τὸ σχολεῖο του.
Ὁ Στρεψιάδης τότε ἀπελπισμένος στρέφεται πρὸς τὸ Χορὸ (793) ζητώντας
τὴ συμβουλὴ του. Ὅταν ὁ Χορὸς τὸν συμβουλεῖ νά στείλει τὸ γιό του στὸ
Φροντιστήριον, αὐτὸς παραδέχεται ὅτι ὁ μοναχογιός του, ὁ Φειδιππίδης, δὲν
ἔχει καμιὰ ὄρεξη γιὰ γράμματα. Ὑστερα ἀπὸ τὴ δήλωση αὐτὴ ἀκολουθεῖ ὁ
ἑξῆς διάλογος:

Χο. σὺ δ' ἐπιτρέπεις;

Στ. *εὐσωματεῖ γὰρ και σφριγᾶ,
καῖστ' ἐκ γυναικῶν εὐπτέρων και Κοισύρας. 800
ἀτὰρ μέτειμί γ' αὐτόν ἦν δὲ μὴ θέλη,
οὐκ ἔσθ' ὅπως οὐκ ἐξελῶ 'κ τῆς οἰκίας.
ἀλλ' ἐπανάμεινόν μ' ὀλίγον εἰσελθῶν χρόνον³.*

1. Μὲ τὴν προϋπόθεση ὅμως ὅτι στὴ θέση τοῦ δ' θὰ εἰσαγάγουμε τὸ σύνδεσμο *ἀε(α)*.

2. Βλ. Kühner - Gerth 1, σσ. 145/46.

3. Τὸ κείμενο παρατίθεται ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ Dover.

Οι διάφοροι έρμηνευτές και μεταφραστές¹ του έργου 1) συμφωνούν ότι ο τελευταίος στίχος (803)² τής περικοπής απευθύνεται στο Σωκράτη, που παρίσταται στη συνομιλία Στρεψιάδη - Χορού παραμένοντας σιωπηλός από το στ. 790, και 2) θεωρούν σαν αυτόνομο, όπως τουλάχιστο συναγεται από τη σιωπή τους, ότι όλοι οι προηγούμενοι στίχοι του Στρεψιάδη, εκτός από τον 803, απευθύνονται στο Χορό. Στα διάφορα έρμηνευτικά σχόλια οι αντιδράσεις του Στρεψιάδη περιγράφονται ως εξής: Στους στ. 799-800 ο δύστυχος πατέρας όμολογεί ταπεινωμένος ότι δεν έχει τη δύναμη να επιβάλει τη θέλησή του στο γιό του, επειδή κινδυνεύει να φάει από αυτόν ξύλο. Ξαφνικά όμως (801 κ.έ.) αλλάζει διάθεση, παίρνει θάρρος και ανακοινώνει μια νέα, μεγάλη απόφαση: Θα πάει να φέρει στο σχολείο σηκωτό το γιό του· και αν αυτός δεν θέλει να έλθει, θα τον διώξει από το σπίτι. Καθώς ξεκινάει να εκτελέσει την υπόσχεσή του, απευθύνεται στο Σωκράτη και τον παρακαλεί να περάσει μέσα στο σχολείο και να περιμένει λίγο.

Σ' αυτήν την καθιερωμένη έρμηνεία τής περικοπής έχω την έντύπωση ότι δυο σημεία είναι κάπως παράξενα: 1. 'Η έναλλακτική λύση που προβλέπει το σχέδιο του Στρεψιάδη· 2. η προτροπή προς το Σωκράτη.

1. "Όταν στο πρώτο ήμιστίχο του στ. 801 βλέπουμε το Στρεψιάδη να ανακτάει το θάρρος του και να ανακοινώνει την απόφασή του να φέρει με τη βία το γιό του στο σχολείο, είναι άφυσικο, νομίζω, να του μετριάσουμε την αποφασιστικότητα βάζοντάς τον να σκέφτεται το ένδεχόμενο τής άποτυχίας και να προνοεί για πρόσθετα μέτρα. Για τον άποφασισμένο Στρεψιάδη νέα άπειθαρχία του γιού του θα πρέπει να είναι άδιανόγητη. 'Εκτός από αυτό όμως ή έναλλακτική λύση, ότι θα διώξει ο Στρεψιάδης το γιό του, μοιάζει ακόμη πιο πολύ άφυσικη, αν συγκριθεί με την πρώτη. Θα περιμέναμε ότι, αν ο Στρεψιάδης σκέφτονταν πράγματι το ένδεχόμενο να αντιμετώπισει ξανά την άρνηση του γιού του, θα διατύπωνε άπειλή για το έσχατο μέτρο που θα έπαιρνε έναντίον του³. Τώρα όμως τον θέλουμε να σχεδιάζει μια λύση που αντικειμενικά είναι μάλλον εύκολότερη σε έκτέλεση⁴. 2. "Αν α) ο Σωκράτης παρίσταται στη συνομιλία

1. Είχα τις εκδόσεις: Teuffel - Köhler, Blaydes, Kock, van Leeuwen, Starkie, Coussa, Jagers (Loeb), Cantarella και Dover· επίσης τη γερμανική μετάφραση του Seeger (Landsstadt 1968).

2. 'Η γνησιότητά του είχε παλιότερα άμφισβητηθεί· βλ. τα ύπομνήματα στις εκδόσεις van Leeuwen και Starkie.

3. "Ότι μια τέτοια προσδοκία είναι φυσιολογική μαρτυρεί, νομίζω, το λάθος του γραφέα του R, που στη θέση του εξελώ έγραψε εξολώ.

4. Θα ήταν δηλαδή εύκολότερο ο Στρεψιάδης να κλείσει στο γιό του την πόρτα του σπιτιού άποκηρύσσοντάς τον παρά να τον φέρει σηκωτό στο σχολείο.

τοῦ Στρεψιάδη καὶ τοῦ Χοροῦ χωρὶς νὰ μιλάει ἀπὸ τὸ στ. 790, καὶ β) εἶναι αὐτὸς ποὺ προτρέπεται στὸ στ. 803 νὰ περιμένει — καὶ φαίνεται πὼς πράγματι καὶ τὰ δυὸ συμβαίνουν —, τότε ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Στρεψιάδης ἀπευθύνει τὸ λόγο στὸ Σωκράτη εἶναι, νομίζω, περίεργος. Ὁ Σωκράτης δηλαδὴ ποὺ μέχρι τώρα παραμένει στὸ περιθώριο δέχεται τὴν παράκληση τοῦ Στρεψιάδη ἀπροειδοποίητος, χωρὶς νὰ τοῦ ἔχει προκληθεῖ ἢ προσοχή, μὲ κάποια π.χ. δεικτική ἀναφορά, ἢ τουλάχιστο χωρὶς νὰ ἔχει δώσει ὁ ἴδιος τὴν ἀφορμή, γιὰ νὰ τοῦ ἀπευθύνει τὸ λόγο ὁ Στρεψιάδης, ὁ ὁποῖος μέχρι τώρα συνομιλεῖ ἀποκλειστικά, ὑποτίθεται, μὲ τὸ Χορὸ. Ὁ Στρεψιάδης βέβαια ἀπευθύνει τὴν ἴδια προτροπὴ λίγο παρακάτω (843 *ἀλλ' ἐπανάμεινόν μ' ὀλίγον ἐνταυθοῖ χρόνον*) στὸ Φειδιππίδη, ἀλλὰ ἐκεῖ τὸ πράγμα ἔρχεται σὰν φυσικὴ συνέπεια τοῦ διαλόγου ἀνάμεσα στὸν πατέρα καὶ τὸν γιό.

Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς πιστεύω ὅτι: 1) Ἡ ἀποφασιστικὴ διακήρυξη τοῦ Στρεψιάδη στὸ πρῶτο ἡμιστίχιο τοῦ 801, μὲ τὴν ὁποία αὐτὸς προσπαθεῖ νὰ ἀποκαταστήσει τὸ χρεωκοπημένο πατρικὸ κύρος του, δὲν ἀπευθύνεται μόνο στὸ Χορὸ, ἀλλὰ ἔχει διπλὸ στόχο: ὁ Στρεψιάδης διακηρύσσει σὲ ὅλους τοὺς ἀκροατές του ὅτι ξαναβρῆκε τὸ θάρρος του καὶ ταυτόχρονα προειδοποιεῖ τὸ Σωκράτη ὅτι θὰ τοῦ φέρει τὸ γιό του στὸ σχολεῖο. 2) τὸ δεύτερο ἡμιστίχιο τοῦ ἴδιου στίχου (*ἦν δὲ μὴ θέλῃ*) ταιριάζει περισσότερο σὰν ἀπορία τοῦ Σωκράτη¹ πρῶτα ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ χαρακτήρα του — ἐκφράζει τὴν ἀνυπομονησίαν του καὶ τὸν ἰδιοτελεῖ ὑπολογισμό τοῦ δασκάλου² καὶ ἴσως ταυτόχρονα θυμίζει τὴν παροιμιώδη εἰρωνικὴ του διάθεση καὶ τὴ γνωστὴ μέθοδόν του νὰ ἀντλεῖ ἐπιχειρήματα ἀπὸ τὰ λόγια τοῦ συνομιλητῆ του (ὁ Στρεψιάδης προηγουμένως (798) ἔχει δικαιολογηθεῖ ὅτι ὁ γιός του *οὐκ ἐθέλει γὰρ μανθάνειν*)³ — καὶ ἔπειτα ἀπὸ τεχνικὴ ἀποψη — ἢ παρέμβαση αὐτῆ, ποὺ φαντάζομαι, τοῦ Σωκράτη — ἀποτελεῖ ἀπαραίτητο διαρθρωτικὸ σύνδεσμο στὴν κατασκευὴ τῆς περικοπῆς, χρησιμεύει μὲ ἄλλα λόγια σὰν ἀφορμὴ γιὰ τὴ μετάβαση τοῦ λόγου τοῦ Στρεψιάδη ἀπὸ τὴ δῆλωση τοῦ στ. 802 στὴν παράκληση πρὸς τὸ Σωκράτη τοῦ ἐπόμενου στίχου.

1. Ὁ Dover στὸ ἐρμηνευτικὸ του ὑπόμνημα γιὰ τοὺς στίχους 791-803 (σ. 196) περιγράφει ὡς ἐξῆς τὴ στάση τοῦ «σιωπηλοῦ» Σωκράτη: «... During 791-3 he stamps around in a fury, and makes for the door of the school. At 795 he pauses and listens in curiosity. At the mention of 'son' in 795 he shows a great interest, perhaps cupping one ear and raising the index finger of the other in the air. At 797 he begins to creep towards Strepsiades from behind, cupping his hands. . . ; by 803 he is very close to Strepsiades».

2. Πρβ. 803: *ἀλλ' ἐπανάμεινόν μ' ὀλίγον . . . χρόνον*.

καὶ 811: . . . *ἀπολάψεις ὅτι πλείστον δύνασαι ταχέως*.

3. Ἀντικείμενο συνεπῶς στὸ *μὴ θέλῃ* δὲν θὰ εἶναι κάποιο ἐννοούμενο ἀπαρέμφοτο ἀπὸ τὸ μέτεμι ἀλλὰ τὸ μανθάνειν.

Ἐάν τὸ δεύτερο ἡμιστίχιον τοῦ 801 ἀποτελεῖ ἐρώτηση τοῦ Σωκράτη, ὅπως ὑποστηρίζω, τότε στὸ Σωκράτη ἀπευθύνεται κατὰ κύριον λόγον καὶ ὁ 802. Ἐτσι ἡ ἐρώτηση τοῦ Σωκράτη (β' ἡμιστίχιον 801) καὶ ἡ ἀπάντησις τοῦ Στρεψιάδου (802) δημιουργοῦν τὴν προϋποθέσειν γιὰ φυσικὴ μετάβασιν εἰς τὴν προτροπὴν τοῦ τελευταίου στίχου (803).

4. Σφῆκες, Ὑπόθεσις I

Στὴν Ὑπόθεσιν I, στ. 18-21, τῶν Σφηκῶν (ἔκδ. Ὁξφόρδης) διαβάζομεν: περιέχει δὲ καὶ δικαιολογίαν τινὰ τοῦ χοροῦ ἐκ τοῦ ποιητικοῦ προσώπου, ὡς σφηξὶν ἐμφερεῖς εἰσὶν οἱ τοῦ χοροῦ, ἐξ ὧν καὶ τὸ δράμα: οἷ, ὅτε μὲν ἦσαν νέοι, πικρῶς † ταῖς δίκαις † ἐφήδρευον, ἐπεὶ δὲ γέροντες γεγόνασι, κεντοῦσι τοῖς κέντροις. Στὸ χωρίον αὐτὸ ἢ λ. ταῖς δίκαις θεωρεῖται σχεδὸν ἀπὸ ὅλους τοὺς ἐκδότας ὑποπτη καὶ ἔχουν γίνεσθαι μέχρι τῶν ἡμετέρων διάφορες προτάσεις γιὰ ἀποκατάστασιν τῆς ὑποτιθέμενης φθορᾶς, ἀπὸ τῶν ὁποῦν μίαν, ἢ διόρθωσιν τοῖς Πέρσαις ἀντὶ ταῖς δίκαις, συγκεντρῶναι τὴν περισσώτερον προτιμήσειν τῶν ἐκδοτῶν¹.

Ὅλες ὅμως οἱ προτάσεις, ποῦ δὲν παρουσιάζουν καμιά βασικὴ διαφορὰ μεταξὺ τῶν, στηρίζονται εἰς τὴν προϋπόθεσιν ὅτι τὸ παραπάνω χωρίον ἀνταποκρίνεται εἰς τὰ λόγια τοῦ Ἐπιρρήματος τῆς Παράβασης (στ. 1071 κ.ε.), ὅπου ὁ Χορὸς θυμίζει τὰ πολεμικὰ κατορθώματά του κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Μηδικῶν πολέμων. Τὴ σκέψιν γιὰ τὴν σύνδεσιν αὐτὴν τὴν ἐπέβαλε ἡ κύρια (πολεμικὴ) σημασία τοῦ ρ. ἐφεδρεύω (= ἐνεδρεύω) καὶ ἐπιπλέον τὸ γεγονὸς ὅτι ἔτσι μπορεῖ νὰ καλυφθεῖ ἐννοιολογικῶς τὸ πρῶτον σκέλος τῆς ἀντίθεσης νέων-γερόντων, ποῦ ἀναφέρεται εἰς τὴν Ὑπόθεσιν, μετὰ τὴν χρονικὴν περίοδον τῶν Μηδικῶν καὶ τὴν τότε νεανικὴν, ὑποτίθεται, ἡλικίαν τῶν Σφηκῶν.

Ἡ σύνδεσιν αὐτὴν τοῦ τμήματος τῆς Ὑπόθεσης ποῦ μᾶλλον ἀπασχολεῖ μετὰ τὸ Ἐπιρρημα νομίζω ὅτι δὲν εἶναι σωστὴ γιὰ δύο λόγους: 1) Οἱ στίχοι τοῦ Ἐπιρρήματος δὲν δύνανται νὰ γίνεσθαι λόγος γιὰ ἐνέδρα τῶν Ἀθηναίων ἐναντίον τῶν Περσῶν, ἀφοῦ οἱ χορευτῆς καμαρώνουν ἀποκλειστικῶς γιὰ τὴν ἐπιθετικὴν ὁρμὴν ποῦ ἐπέδειξαν κατὰ τὸν πόλεμον². 2) ἡ φράσιν σφηξὶν ἐμφερεῖς τῆς

1. Πρότασις τοῦ Blaydes, ποῦ ἀποδέχτηκαν καὶ εἰσήγαγον εἰς τὸ κείμενον τῶν ἐκδόσεων ἔπειτα: van Leeuwen, Coulon, MacDowell· ὁ τελευταῖος εἰς τὸ ἐρμηνευτικὸν ὑπόμνημα ἐπισημαίνει, ὅτι τὸ Ὁξφόρδης (1971, σ. 123) σημειώνει: «τοῖς Πέρσαις seems the only acceptable translation of ταῖς δίκαις. Rogers proposed τοῖς Μηδικοῖς (neuter) [παραπλήσια καὶ ὁ Car. arella: ἐν τοῖς <Μη>δικοῖς], but the Athenians in 490 and 480 were on the lookout for the enemy rather than for the war. Zacher's ταῖς Μηδικαῖς ἐφήδρευον ναυσὶν is unsuitable because 1071-90 is about fighting on land, not at sea. H. Richards (CQ V 1911 260) suggested a drastic and improbable rearrangement of the whole sentence».

2. Πρβ. κυρίως τοὺς στ. 1081/82: *Εὐδύως γὰρ ἐκδοραμόντες ξὺν δορὶ ξὺν ἀσπίδι /*

Ἐπίθετος ἀντιστοιχεῖ στὸ στ. 1103: *σφηξὶν ἐμφερεστάτους* τοῦ ἔργου. Ἐπομένως τὸ τμήμα αὐτὸ τῆς Ἐπίθετος, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὴ δικαιολογία τοῦ Χοροῦ. ἀφορᾷ τὸ Ἀντεπίρρημα (στ. 1102 κ.έ.), ὅπου κυρίως ἀρθρώνεται ἡ παραβολὴ σφηκῶν καὶ Σφηκῶν (= γερόντων δικαστῶν)¹. Ἄν ἡ ἄποψη αὐτὴ εἶναι σωστὴ, τότε δὲν χρειάζεται καμιά ἐπέμβαση στὴν παραδομένη γραφὴ *ταῖς δίκαις*, γιατί τὸ ρ. *ἐφεδρεύω* μπορεῖ νὰ ἐνταχτεῖ μέσα σὲ δικανικά συμφραζόμενα, ὅπως ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ ἓνα ἀκριβῶς παράλληλο χωρίο ἀπὸ τὰ Σχόλια στὸν Πλούτο (725, 17 κ.έ.): . . . *ἐπομνύμενον μὲν ἀντὶ τοῦ ἐφεδρεύοντα ταῖς ἐκκλησίαις καὶ συκοφαντοῦντα ὑπὲρ τοῦ κερδαίνειν*. Στὸ χωρίο αὐτὸ τῶν Σχολίων τοῦ Πλούτου τὸ ρ. *ἐφεδρεύω* σημαίνει: *καταδοκῶ* (παρακολουθώντας δίκην), γιὰ νὰ βρῶ εὐκαιρία νὰ κατηγορήσω κάποιον. Ἡ σημασία αὐτὴ ταιριάζει καὶ στὴν Ἐπίθετος τῶν Σφηκῶν σὰν ὑπαινιγμὸς προφανῶς στὴ μανιώδη συκοφαντικὴ δραστηριότητα τῶν νεαρῶν Ἀθηναίων, μὲ τὴν ὁποία ἐξαντλοῦσαν τὴ φιλοδικία τους μέχρι τὴν ἐνηλικίωσή τους καὶ τὴν ἀνάληψη δικαστικῶν καθηκόντων. Στὸ νοηματικὸ αὐτὸ πλαίσιο ἐντάσσεται καὶ ἡ παρουσία τοῦ ἐπιρρήματος *πικρῶς*².

Ἡ διατήρηση ὡστόσο τῆς γραφῆς τῶν χειρογράφων καὶ ὁ συσχετισμὸς τοῦ χωρίου αὐτοῦ τῆς Ἐπίθετος μὲ τὸ Ἀντεπίρρημα τῆς Παράβασης δὲν προσφέρει κανένα στοιχεῖο γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ στὸ κείμενο τῆς κωμωδίας τμημάτων ποὺ νὰ ἀντιστοιχοῦν στὶς φράσεις τῆς Ἐπίθετος, μὲ τίς ὁποῖες ἀντιδιαστέλλονται ἡ στάση τῶν νέων ποὺ *ἐφήδρευον* καὶ ἡ δραστηριότητα τῶν γερόντων ποὺ *κεντοῦσι*. Ἡ ἀντίρρηση ποὺ δημιουργεῖται ἀπὸ τὴν ἔλλειψη αὐτῆ θὰ μπορούσε νὰ ἀντιμετωπιστεῖ μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι ἡ ταύτιση σφηκῶν καὶ Σφηκῶν ἀπὸ τὸν ποιητὴ μέσα στὴν Παράβαση δὲν εἶναι ἀπόλυτη, ὅπως ἔχει ἐπισημανθεῖ³, καὶ ἐπομένως εἶναι πιθανὸ ὅτι ὁ δημιουργὸς τῆς Ἐπίθετος αἰ-

ἐμαχόμεσθ' αὐτοῖσι, . . . Μιὰ σχολαστικὴ σύγκριση θὰ μπορούσε νὰ προσθέσει ἀκόμη ἓνα ἐπιχείρημα ἐναντίον τοῦ συσχετισμοῦ τοῦ χωρίου τῆς Ἐπίθετος μὲ τὸ Ἐπίρρημα, τὸ ὅτι δηλαδὴ καὶ οἱ νέοι Σφήκες, ὅπως ἀναφέρεται στὸ Ἐπίρρημα (στ. 1088), κεντοῦν, ὅχι μόνο οἱ γέροι, ὅπως ὑποστηρίζεται στὴν Ἐπίθετος.

1. Στ. 1102/3: *Πολλαχοῦ σκοποῦντες ἡμᾶς εἰς ἄπανθ' ἐρήσετε τοὺς τρόπους καὶ τὴν δαίταν σφηξὶν ἐμφερεστάτους*
- Πρβ. 1106: *εἶτα τᾶλλ' ὅμοια πάντα σφηξὶ μηχανώμεθα*
- 1107: *Ἐννεγέστε γὰρ καθ' ἑσμούς ὥσπερ εἰς τὰνθρήνια*
- 1111: *ὥσπερ οἱ σκώληκες ἐν τοῖς κυττάροις κινούμενοι*.

Δὲν ἀποκλείεται ἀπὸ τοὺς δύο τελευταίους στίχους νὰ πρόκυψε ἡ ἔννοια τῶν νέων ποὺ *ἐφήδρευον*.

2. Πρβ. Σχ. Πλ. 720: *πικροὶ γὰρ οἱ Σφήττιοι καὶ συκοφάνται*. Γενικότερα ἡ φιλοδικία καὶ ἡ συκοφαντία συμβαδίζουν μέσα στὸ ἔργο σὰν χαρακτηρισμοὶ προσώπων· πρβ. στ. 145 καὶ 402 (μαζί μὲ τὴ σημ. τοῦ MacDowell).

3. Βλ. Η. - J. Newiger, *Metapher und Allegorie, Studien zu Aristophanes* [Zete-

τιολογεῖ καὶ συμπληρώνει λογικὰ τὴν ποιητικὴ παραβολὴ στηριζόμενος ὄχι ἀποκλειστικὰ σὲ στοιχεῖα τοῦ κειμένου ἀλλὰ παράλληλα καὶ στὴ γνώση του σχετικὰ μὲ τὴ φιλοδοξία τῶν Ἀθηναίων, ποὺ ὡς νέοι εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ παρακολουθοῦν δίκες καὶ νὰ συκοφαντοῦν, ἐνῶ μόνο ὡς γέροι πιά μπορούσαν νὰ ἀσκοῦν δικαστικὰ καθήκοντα καὶ φυσικὰ νὰ «κεντοῦν» καταδικάζοντας, στοιχεῖο ποὺ ἀποτελεῖ ἄλλωστε βασικὸ σατιρικὸ μοτίβο καὶ στοὺς Σφήκες καὶ σὲ ἄλλα ἔργα τοῦ Ἀριστοφάνη¹. Αὐτὸς ὁ συνδυασμὸς τῆς ἱστορικῆς γνώσης μὲ στοιχεῖα ἀπὸ τὸ κείμενο νομίζω ὅτι ἀντανανκλάται καὶ στὴ διαφοροποίηση τῶν χρόνων (*ἐφήθρουρον* - *κεντοῦσι*): τὸ ἔργο σφραγίζεται ἀπὸ τὴ διαρκῆ παρουσία καὶ τὴ μανιώδη δικαστικὴ δραστηριότητα τῶν Σφηκῶν, ποὺ δροῦν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μέχρι τὸ τέλος ἀποκλειστικὰ σὰν γέροι Ἀθηναῖοι, ἐνῶ οἱ ἀναφορὲς στὴ νεανικὴ τους δραστηριότητα, ἂν δὲν εἶναι ἀνύπαρκτες, εἶναι ἀπλῶς ὑπαινικτιέες.

5. Σχ. Ἀχαρνέων, στ. 22

Γιὰ τὴ φράση τὸ *σχοινίον φεύγουσι* τοῦ στ. 22 τῶν Ἀχαρνέων σώζονται δύο ἀρχαῖα σχόλια. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ δεύτερο, ἀπὸ τὸν κώδικα Laurentianus 13.15, στὴν πρόσφατη ἔκδοση τῶν Σχολίων ἀπὸ τὸν N. G. Wilson ἔχει τὴν ἀκόλουθη μορφή: *ἐπεὶ ἀκνηρῶς εἶχον οἱ Ἀθηναῖοι πρὸς τὰς συνόδους, εἰώθεσαν ὑπηρετῆται δύο μεμιλωμένον σχοινίον ἐκτείνοντες διὰ τῆς ἀγορᾶς διώκειν τὸν ὄχλον εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ὡς φησι Πλάτων ὁ κωμικός· «ὄσοι δ' ἐχρίοντ' ἐξέτινον ζημίαν»².*

Ἡ τελευταία πρόταση τοῦ σχολίου αὐτοῦ, ὅπως δηλώνει ὁ ἐκδότης στὰ Testimonia, ἀποτελεῖ τὸ ὑπ.ἀρ.214 ἀπόσπασμα τοῦ κωμικοῦ ποιητῆ Πλάτωνα. Στὴν ἔκδοση ἡμῶς τῶν κωμικῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Koek (τ. 1, σ. 660), ὅπου προφανῶς παραπέμπει ὁ Wilson, προκειμένου γιὰ τὸ ἀπόσπασμα 214 τοῦ Πλάτωνα διαβάζουμε: «Schol. Aristoph. Acharn. 22 et Suidas μεμιλωμένον σχοινίον et σχοινίον. *σχοινίον ἐκτείνοντες διὰ τῆς ἀγορᾶς διώκειν τὸν ὄχλον εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ὡς φησι Πλάτων ὁ κωμικός. ὄσοι δὲ ἐχρίοντο, ἐξέτινον ζημίαν. ex postremis verbis, quae sunt scholiastae, ridicule trimetrum effinxit Bothius*».

mata 16], Μόναχο 1957, σσ. 78/9: «eine Einheit von Richtern und Wespen entsteht nicht, denn nur manche Züge von Vergleichendem und Bild werden zur Deckung gebracht». Γενικὰ γιὰ τὴ ρευστότητα τῆς ταυτότητας τοῦ κωμικοῦ Χοροῦ βλ. G. M. Sifakis, *Parabasis and Animal Choruses*, Λονδίνο 1971, σ. 23 κ.έ. καί, εἰδικὰ γιὰ τὴν Παράβαση, σ. 36 κ.έ.

1. Πρβ. Ἀχ. 375/6: *τῶν τ' αὖ γερόντων οἶδα τὰς ψυχὰς ὅτι οὐδὲν βλέπουσιν ἄλλο πλὴν ψηφηδακεῖν.*

2. W. J. W. Koster, *Scholia in Aristophanem*, Μέρος I, τόμ. I B: *Scholia in Aristophanis Acharnenses*, edidit Nigel G. Wilson, Groningen 1975, σ. 10, στ. 13 κ.έ.

Γιὰ τὸ ὅτι ἡ φράση ὅσοι δ' ἐχρίοντο κτλ. δὲν ἀνήκει στὸν Πλάτωνα πείθεται κανεὶς εὐκόλα, ἂν διαβάσει τὸ ἄλλο ἀρχαῖο σχόλιο καὶ τὸ σχόλιο τοῦ Τρικλινίου, τὰ ὁποῖα στὴν ἴδια σελίδα πλαισιώνουν τὸ σχόλιο τῶν Ἀχαρνέων πού μᾶς ἀπασχολεῖ, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς πληροφορίες τῆς Σούδας (M 564, Σ 1810). Ἡ συνήθεια τοῦ Σχολιαστῆ νὰ παραθέτει σχετικὸ χωρίο ὕστερα ἀπὸ τὸ ὄνομα κάποιου συγγραφέα πού μνημονεύει μπορεῖ βέβαια νὰ μᾶς παρασύρει, ὥστε νὰ ἐκλάβουμε τὴν παραπάνω φράση σὰν ποιητικὸ ἀπόσπασμα, δεδομένου ὅτι βοηθάει τὸ μέτρο. Δὲν λείπουν ὅμως περιπτώσεις ὅπου ὁ Σχολιαστὴς ἀναφέρει μὲ δικά του λόγια μιὰ πληροφορία πρὶν ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα στὸν ὁποῖο στηρίζεται, ὅπως π.χ. στὸ σχόλιο γιὰ τὸ στ. 504 τοῦ ἴδιου ἔργου¹.

Ἴσως τέλος δὲν θὰ ἦταν ἄσκοπο νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ τελευταῖος ἐκδότης τῶν κωμικῶν ἀποσπασμάτων, ὁ Edmonds², καταργεῖ ἐντελῶς τὸ ἀπόσπασμα 214 τοῦ Πλάτωνα ἀκολουθώντας τὸν Wilamowitz³, πού συσχέτισε τὸ σχόλιο τῶν Ἀχαρνέων μὲ ἓνα ἄλλο ἀπόσπασμα τοῦ ἴδου ποιητῆ, τὸ ὑπ. ἀρ. 77 A (Edmonds = 6 Demianczuck) ἀπὸ τὸ Λεξικὸ τοῦ Φωτίου.

6. Γζέτζη, Σχ. Πλούτου, στ. 338

Στοὺς στ. 337-39 τοῦ Πλούτου ὁ Βλεψίδημος, σχολιάζοντας τὶς διαδόσεις τοῦ κόσμου σχετικὰ μὲ τὸν αἰφνίδιο πλουτισμὸ τοῦ Χρεμύλου, τοῦ κεντρικοῦ ἥρωα τοῦ ἔργου, πληροφορεῖ τοὺς ἀκροατὲς του ὅτι πράγματι

... λόγος γ' ἦν νῆ τὸν Ἡρακλέα πολὺς
ἐπὶ τοῖσι κουρείοισι τῶν καθημένων,
ὡς ἐξαπίνης ἀνῆρ γεγένηται πλούσιος.

Ἄντι τῶν κουρεῖα στὴν ἀρχαία Ἀθήνα δὲν συγκέντρωναν μόνο πελάτες, ἀλλὰ ἦταν παράλληλα ἓνας ἀπὸ τοὺς πρὶν συνηθισμένους τόπους συναθροίσεων γενικὰ τῶν ἀργοσχόλων μαρτυρεῖται ἀπὸ πολλὰ χωρία τῆς Κωμωδίας καὶ τῶν Ρητόρων⁴. Ἡ συνήθεια αὐτὴ εἶναι γνωστὸ ὅτι δὲν ἔπαψε οὔτε στὴ Βυζαντινὴ οὔτε στὴ νεώτερη ἐποχῇ⁵. Ἐπειδὴ ἐκτὸς ἀπὸ τὶς δύο λειτουργίες τῶν κουρεῖων

1. Βλ. στὴν ἔκδοση τοῦ Wilson, ἔ.ἀ., σ. 71, στ. 3-4: «... εἰς δὲ τὰ Διονύσια ἐτέτακτο Ἀθήναζε κομίζειν τὰς πόλεις τοὺς φόρους, ὡς Εὐπόλις ἐν Πόλεσιν» (= ἀπ. 240 K).

2. *The Fragments of Attic Comedy*, τ. 1, σ. 514, Πλάτ. ἀπ. 77 A.

3. Βλ. τὴν ἐργασία του «Zum Lexikon des Photios», Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften, 1907, σ. 9 = Kleine Schriften, τ. 4, Βερολίνο 1962, σ. 536· πρβ. I. Demianczuck, *Supplementum Comicum*, Krakow 1912, σ. 77, Πλάτ. ἀπ. 6.

4. Π.χ. Εὐπ. ἀπ. 180 (K), Δημοσθ. 25, 52· πρβ. Φ. Κακριδῆ, Ἀριστοφάνους «Ὀρνίθες», Ἀθήνα 1974, σημ. στὸ στ. 1440.

5. Βλ. H. Eideneier, «ξοῦρες», στὸν Τιμητικὸ τόμο Σ. Γ. Καψωμένου, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 323 κ.έ.

δὲν ἀναφέρεται τρίτη χρήση τους, νομίζω ὅτι φαίνεται περίεργο τὸ σχόλιο τοῦ Τζέτζη στὸ στ. 338 τοῦ *Πλούτου*: *κουρεῖα τὰ ἀρωματοποιεῖα* (sic)¹. Ἡ ἐρμηνεῖα τοῦ Τζέτζη παραξενεύει, γιατί, κατὰ τὴ γνώμη μου, οἱ δύο λέξεις δὲν μποροῦν νὰ συσχετιστοῦν σημασιολογικά. Θὰ ἦταν ἐνδεχομένως δυνατὸ νὰ γίνεῖ καταχρηστικὴ σημασιολογικὴ συσχέτιση, ἂν π.χ. εἶχαμε πληροφορία ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Τζέτζη τὰ ἀρωματοποιεῖα συγκέντρωναν θαμῶνες ποὺ καταγίνονταν μὲ διάφορες συζητήσεις, πράγμα ποὺ θὰ ἐπέτρεπε στὸ βυζαντινὸ λόγιο νὰ συνδυάσει, ἔστω ἀναχρονιστικά, τίς δύο λέξεις. Ἐπειδὴ ὅμως ἀμφιβάλλω ἂν τέτοιου εἴδους θορυβώδη ἐργαστήρια ὑπῆρξαν ποτὲ κατάλληλοι τόποι γιὰ συγκεντρώσεις, θεωρῶ τὴν παραδομένη γραφὴ τοῦ ἐρμηνεύματος τοῦ σχολίου τοῦ Τζέτζη ὑποπτη καὶ προτείνω τὴν ἀνάγνωση ἀρ(ω)ματοποιεῖα².

Ἡ διόρθωση αὐτὴ στηρίζεται στὴν παρατήρηση ὅτι ὄχι μόνον ὑφίσταται «πραγματικὴ» σχέσις ἀνάμεσα στοὺς ἄρους κουρεῖο καὶ ἀρωματοποιεῖο, ἀλλὰ στὴν ἀρχαιότητα μαζί μὲ τὰ κουρεῖα χρησιμοποιοῦνταν γιὰ συναθροίσεις τῶν πολιτῶν ἐπίσης τὰ μυροπωλεῖα³. Ἔτσι μπορεῖ νὰ ὑποστηριχτεῖ ὅτι ὁ Τζέτζης συσχέτισε τίς δύο λέξεις ἀναφερόμενος στὴν (κατά)χρησιν τῶν κοινωφελῶν αὐτῶν χώρων καὶ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους καὶ ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του. Μιὰ τέτοια σκέψις ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὑπάρχει ἀκόμη μιὰ γλώσσα τοῦ Τζέτζη, γιὰ τὴν ἴδια λέξι τοῦ *Πλούτου*, στὸν κώδικα U: ἐπὶ τοῖσι *κουρεῖοισι*] τόπος ἐν ᾧ ἐκάθητο οἱ ἀργόσχολοι⁴. Τὴν ἐρμηνεῖα αὐτὴ, ποὺ εἶναι πληρέστερη, μοιάζει νὰ συμπληρώνει ὁ Τζέτζης μὲ τὸ πρῶτο ἐρμηνεῖμα (ἀρωματοποιεῖα) δίνοντας ἓνα παράδειγμα ἀπὸ τὴ σύγχρονη ζωὴ.

7. Τζέτζη, Σχ. Βατράχων, στ. 501

Σχολιάζοντας τὸ στ. 501 τῶν *Βατράχων* ὁ Τζέτζης παραθέτει τὸν ἀκόλουθο στίχο:

1. Koster, *Scholia in Aristophanem*, Μέρος IV: Io. Tzetzae Commentarii in Aristophanem, τ. I: Prolegomena et Commentarium in Plutum, quem edidit Lydia Massa Positano, Groningen 1960, σ. 93s, στ. 4.

2. Ἡ λ. ἀρωματοποιεῖον ἀναφέρεται στὰ Λεξικά (π.χ. Δημητράκου) ὡς νεώτερη. Στὸν Ἡσύχιον (λ. *ξερῖς*, Latte ζ 99) ὑπάρχει στὸ ἐρμηνεῖμα ἢ λ. ἀρωματοποιόν πρβ. αὐτόθι, ξ 38: *ξερῖς*· ἀρωματικόν τι φυτόν.

3. Πρβ. Λυσ. 24, 20: Ἐκαστος γὰρ ὑμῶν εἴθισται προσφοιτᾶν ὁ μὲν πρὸς μυροπόλιον, ὁ δὲ πρὸς κουρεῖον. . . Ὁ Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμὸς*, τ. Β I, Ἀθήνα 1948, σ. 206, δηλώνει κατηγορηματικά ὅτι καὶ στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ «τὰ μυρεψικὰ ἐργαστήρια μετὰ τῶν κουρεῖων ἦσαν τὰ κέντρα ἐνθα συνεζητοῦντο τὰ νέα καὶ σκάνδαλα τῆς ἡμέρας. . .», ἂν καὶ τὸ χωρίο ποὺ ἐπικαλεῖται προέρχεται ἀπὸ τὸ Λιβάνιον (VII, 270,16).

4. Koster, ἔ.δ., σ. 248.

στίγματα, Χριστέ, συμπαθῶς καὶ μώλωπας ἤνεγκας¹.

Τὸ στίχο αὐτὸ δὲν μπόρεσε νὰ τὸν ταυτίσει ὁ ἐκδότης τῶν Σχολίων². Πρόκειται γιὰ τὴν ἀρχὴ τοῦ πρώτου τροπαρίου τῆς δ' ὠδῆς ἀπὸ τὸν ἀναστάσιμο κανόνα (τῆς Κυριακῆς) σὲ ἦχο τρίτο, ποὺ περιλαμβάνεται στὸ λειτουργικὸ βιβλίο τῆς Παρακλητικῆς³.

Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο

Ι. ΣΤΕΦΑΝΗΣ

1. Koster, *Scholia in Aristophanem*, Μέρος IV: Io. Tzetzae Commentarii in Aristophanem, τ. III, Groningen 1962, σ. 833 στ. 7.

2. Ὁ Koster σημειώνει στὸ ὑπόμνημα: «Locum a Tz laudatum non inveni; non multum distat Io. Damascenus, Canon V ap. Christ - Paronikas, Anth. graeca carm. Christian. p. 222, 29: τοὺς μώλωπάς σου, Χριστέ, οὗς ἐκούσιως ὑπέστης».

3. Πρβ. H. Follieri, *Initia hymnorum Ecclesiae Graecae*, τ. III [Studi e Testi 213], Βατικανὸ 1962, σ. 549.

